

ENTZ GÉZA ÉS A GYULAFEHÉRVÁRI SZÉKESEGYHÁZ

Arra kaptam felkérést, hogy a mai megemlékezés alkalmából vázoljam fel annak a kutatómunkának az útját, amely elvezetett a gyulafehérvári székesegyház monografikus feldolgozásához. A téma, amint azt a következőkben igyekszem megvilágítani, az évforduló adta alkalmon túlmenően is több tekintetben időszerű.

Másfél évtizeddel ezelőtt az Országos Műemlékvédelmi Hivatal megfelelő csatornákon kezdeményezte a Gyulafehérvári Érsekséggel és a román műemlékvédelmi hatóságokkal együttműködve a Kárpát-medencében egyedülként Gyulafehérváron máig álló középkori székesegyház múltjához és művészi színvonalához méltó, korszerű és szisztematikus műemléki helyreállításának a megindítását.¹ Az ennek kapcsán elkészített programtervnek² magától értetődően szerves részét képezte a kapcsolódó sokirányú kutatómunka elvégzése, eredményeinek megvitatása és publikálása, valamint a székesegyház faragott kőanyagának hozzáférhetővé tétele a kutatók és a nagyközönség számára. A nagyreményű elképzelések, ahogy az gyakran előfordul, csak részben valósultak meg, de az is, ami végül megvalósult, olyan jelentős tudományos eredményeket hozott, hogy az elvégzett munka a székesegyház története kutatásának számos területén új fejezetet nyitott meg, a hatalmas épület műemléki kezelésének is új perspektívát kínálva.

A korábbi ismereteinket édesapám, Entz Géza 1958-ban Budapesten megjelent úttörő monográfiája foglalta egységes történeti és művészettörténeti képbe.³ Ez az összkép természetesen azóta számos részletében változott, illetve finomodott, azonban a szóban forgó mű a székesegyházzal kapcsolatos kutatásoknak minden bizonnyal még hosszú ideig alapvető kiindulópontja marad. Előadásom konkrét témáját a mai konferencián éppen ez indokolhatja.

A monográfia keletkezésének történetéről kell tehát szólnom. Erre egy néhány éve birtokomban lévő, ritkaságszámba menő tudományos levelezést fogok felhasználni, amelynek segítségével a rendelkezésemre

álló időkeret által megengedett néhány utalás erejéig megpróbálom érzékeltetni a mű létrejöttének szellemi körülményeit.

Az életének nagy részét Bajorországban leélt kiváló művészettörténész, Bogyay Tamás és édesapám között 1948–1952 között az erdélyi és általában a magyarországi – elsősorban román kori – építészeti kérdésekkel foglalkozó meglehetősen terjedelmes, egy tucatnyi levélváltás csaknem hiánytalanul fennmaradt anyagáról van szó. A levelezésben jelentős terjedelemben éppen a székesegyház monográfiája elkészítésének kapcsán felmerülő művészettörténeti problémákról és az ezzel összefüggő, a magyar szaktudomány története szempontjából is kiértékelendő, érzékletesen prezentált módszertani kérdésekről esik szó.

Bogyay Tamás gondosan rendezett, nagy terjedelmű levelezést hagyott hátra, amelyben művészettörténeti szempontból mások mellett Deér Józseffel, Csemegi Józseffel, Vajay Szabolccsal, Bárányné Oberschall Magdával, később Tóth Melindával folytatott nagyszámú, kutatás- és tudománytörténeti jelentőségű levélváltását kell kiemelni.⁴

A levelezésnek az édesapám által írt részét K. Lengyel Zsolt a Münchenből azóta Regensburgba költöztetett, Bogyay Tamás által alapított Magyar Intézet igazgatója mutatta meg nekem 2003-ban. Ezen fellelkesülve szinte csodával határos módon, a teljesen rendezetlen és általam addig kevésbé vizsgált családi irathagyatékban pillanatok alatt megtaláltam Bogyay Tamás vonatkozó leveleinek összefüggő sorát, köztük olyanokat is, amelyek Münchenben nem voltak meg, ezeket aztán másolatban elküldtem a Magyar Intézetnek, így most ott a kutatók rendelkezésére áll a teljes anyag. A levelezés durva becsléssel mintegy 200 és 300 ezer közti leütést tartalmaz, tehát 5–7 kiadói ív terjedelmű, és ezzel a többi levelezési csomó közt a kisebbek közé tartozik.

Mielőtt azonban a levelezésre térnék, néhány mondatban megkísérlem felvázolni, hogyan alakult ki apámnál az a tudósi érdeklődés, amely aztán egy nagylélegzetű kuta-

tói életprogram keretében a gyulafehérvári monográfia megírásához is elvezetett.

Nem sokkal nyolcvan éves születésnapja és egyszersmind halála előtt Lövei Pálnak adott interjújában beszélt többek között a pályaválasztásáról.⁵ A történetet, fiatalemberként hasonló gondok közepette magam is hallottam, de ma már ez sem személyes emlék, hanem biográfiai adalék, amelyet a nyomtatásban való megjelenés híján nem biztos, hogy fel tudnék idézni. Apám elmondta, hogy több generációra visszamenően természetudós családból származik, és ettől a hagyománytól az édesapja tért el először, aki, mint mondta, jogász lett, egészen pontosan táblabíró. Édesapja volt az, aki művészettörténetre bízta, minthogy, és itt idézem: „Süldő koromban Bécsben voltunk, és neki feltűnt, hogy mennyire megkapott engem a Kunsthistorisches Museum kiállítása. Ez első nagy művészeti élményem volt. Apám akkor elhatározta, hogy engem megpróbál erre a pályára terelni. Eleinte ugyanis nem tudtam minek menjek.”

Íde kívánczik Willibald Sauerländer egy megjegyzése. Sauerländer, a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte egykori igazgatója és a müncheni egyetem művészettörténész professzora, a felvételiző diákok számára a művészettörténeti tanulmányokról írt tájékoztatójában arra figyelmezteti az ilyen tanulmányokra készülőköt, hogy csak akkor próbálkozzanak ezzel, ha műalkotások láttán ellenállhatatlan késztést éreznek arra, hogy a művek által bennük keltett érzelmeket gondolatokká formálják és másokkal megosszák. Ha ez nem állna fenn, mondja a professzor, érdemes inkább más pályát választani, mert a tanulmányok így könnyen kudarcélmények sorozatává, örökös szenvedéssé válhatnak.⁶ Itt tehát a művészettörténész mestersége gyakorlásának egyik fontos feltételéről van szó, amit tömören úgy fogalmazhatnánk, hogy *jó szeme kell legyen*. A dolognak azonban ott van a másik oldala: el kell sajátítani a szakma módszertanát és mély tájékozottságot szerezni számos más tudományterület módszerében és tudásanyagában. Apám számára az egyetemen ezt kiváló tanárok irányításával a művészettörténet mellett a művelődéstörténeti, történeti forráskutatási, paleográfiai és latin nyelvi ismeretek magas színvonalú elsajátítása je-

lentette, bár akkor még nem kötelezte el magát a középkor kutatás mellett.

A magyarországi középkor művészettörténeti problémái felé 1940 után fordult, amikor a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kapott állást. Akkor a huszonkét év visszaszorítottság után az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében felívelő eleven tudományos légkörben, olyan még fiatal kollégák, későbbi szellemi fegyvertársak és halálukig jó barátok között, mint Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, László Gyula és I. Tóth Zoltán, vagy az előző generációból az erdélyi történelmi források egyedülálló ismeretével rendelkező Kelemen Lajos, továbbá olyan műemléki élményekkel, amelyeket odaérkezése után azonnal megkezdett Kolozsvár környéki településeken tett kirándulásain szerzett, és nem utolsósorban Balogh Jolán 1943-ban megjelent Erdélyi reneszánsz című hatalmas monográfiája hatására elhatározta, hogy ő pedig elkészíti „az erdélyi építészetnek, illetve művészettörténetnek azt a részét, amely megelőzi a reneszánszt.”⁷

Ezzel a döntésével ahhoz a tudománypolitikai programhoz csatlakozott, amelyet professzora, Hekler Antal és az akkori másik, az előbbivel nem túl barátságos viszonyban lévő művészettörténeti tanszék vezetője, Gerevich Tibor kezdeményeztek, és amelyet kiváló tanítványaik hosszú sora követett az iránymutatás nyomán jelentős tudományos és részben tudományszervezői életműveket hagyva maguk után. A két professzor esetében ugyan erősen eltérő módszerbeli hangsúlyokkal, de a magyarországi művészet történetének addig figyelemre nem méltatott széles területeit kívánta ez a program szisztematikusan feltérképezni monográfiák, korpuszok és topográfiák megalkotásával.⁸ Ebbe illeszkedett hiszen az eredeti célokat fél évszázad alatt mondhatni maradéktalanul teljesítve apám életműve is.⁹

A kitűzött cél tehát Erdély középkori építészetének és a kapcsolódó művészeti ágak történetének a teljes írott (kiadott és kiadatlan), valamint vizuális forrásanyag feldolgozásán és részletes helyszíni megfigyeléseken alapuló, a vonatkozó emléktanyag teljességére kiterjedő leírása, továbbá művészettörténeti és történeti összefüggésben való értékelése. Bogyay Tamásnak írt 1948.

november 17-i keltezésű levelében arról számol be, hogy az erdélyi román kor és kora gótika építészetére vonatkozó (nyilván levéltári) anyagot már össze is gyűjtötte és készül az összefoglalás megírására. „Még a fehérvári munka előtt akarom megírni a Századok számára, (ha ugyan lehozzák) az erdélyi tatárjárás előtti művészetet. Az anyag erre is össze van gyűjtve, sőt a következő fejezethez a koragótikához is. E cikkhez is adattárat csatolnék és a XI–XII. századi építkezésekről valamint a XIII. sz. első felének az építkezéseiről egy-egy térképet. Még nem tudok pontos számokat, hogy hány épületem van, de meglátod, hogy Gerevich térképének erdélyi része egyszerre hogy be fog népesülni már a tatárjárás előtt. Nem is beszélve a tatárjárás utánról.” (1–2. kép) Az alkalmazott módszer egyik jellegzetessége az egykori, tehát a vizsgált emlékek szempontjából egyedül releváns táji, regionális összefüggések szem előtt tartásával az írott (levéltári!) forrásoknak a meglévő emlékekkel történő kritikai egybevetése, és ezek tanulságait, valamint a történeti rokontudományok eredményeit figyelembe véve a művészettörténeti összkép megalkotása.

Ez a program nem volt végrehajtható a román kor és nem kis részben a gótika legjelentősebb magyarországi ránk maradt emléke, a gyulafehérvári székesegyház feldolgozása nélkül. A feladatra Erdélyben – hol máshol? – vállalkozó kutató azonban 1940–1950 között nem rendelkezhetett valamilyen olyan eszközzel, amely e nagygéniű cél általa elfogadhatónak tartott színvonalú megvalósításához elengedhetetlenül szükségesnek mutatkozott. Mindenekelőtt a tágabb európai összefüggések árnyalt elemzéséhez és a stíluskritikai ítéletek szilárd megalapozásához szükséges nemzetközi szakirodalomban tükröződő eredmények elérhetősége jelentett alig áthidalható problémát, de ezen túlmenően az ilyen komplex kutatások során időről-időre felmerülő szakmai és módszertani problémák megvitatásához szükséges felkészült partnerek teljes hiánya is fokozta a nehézségeket. Persze azért voltak partnerek, de nem helyben, és minthogy a munka java része a háború utáni időszakban került napirendre, az akkori utazási nehézségek csak a legszükségesebbre korlátozták a ritkán megnyíló konzultációk lehetőségét. Amint a monográfia jegyzeteiből is kiolvasható

és a Bogyay-féle levelezésből is jól látszik, a legfontosabb szakmai kapcsolatot ebben az időben Budapesten Csemegi József, ritkábban Dercsényi Dezső és Csányi Károly, illetve a MOB egykori építésvezetője, a gyulafehérvári Fridli Sándor (†1953) jelentette.

Teljesen új dimenziót nyitott ebben a helyzetben a valamivel idősebb régi kolléga és jó barát, Bogyay Tamás váratlan jelentkezése a felső-bajorországi Chiemsee közelében fekvő Egerndachból (Staudach-Egernbach). A levél keltezése 1948. április 13. Bogyayt, mint megtudjuk, ennek megírására ellenállhatatlan erővel a következő esemény készítette: „a mai posta meghozta megboldogult Balogh Ilonkának Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a 13. században című művedről szóló és az Ethnographia-Népéletben megjelent ismertetését. [...] Gondolhatod, hogy mint vén csatalovát a trombitaszó, úgy villanyozott fel cikked ismertetése.” Másfél hónappal később újabb levél érkezett, amely így kezdődik: „Ígen megörültem május 8-i lapodnak [ez nem maradt fenn – E. G. A.]. Bizony jó volna ki beszélni magunkat, nem tudom, mikor tudnánk abba hagyni, ha olyan izgalmas dolgokkal foglalkozol, mint Gyulafehérvár.” (1948. május 27.) Ezzel indult tehát az a levelezés, amelynek első két évében a gyulafehérvári székesegyház monografikus kutatásának kérdései képezték a súlyponti témát.

Az akkor a magyar kutatásban még sok tekintetben újszerű szemléletet és módszert illetően teljes egyetértés volt a két tudós között. Ennek alapjait még az egyetemen sajátították el. Mindketten Hekler Antal tanítványai voltak, és mint apám sokszor emlegette, Hekler csak olyan szakdolgozati témát fogadott el, amely komoly levéltári kutatást feltételezett, míg Gerevichnél ez nem volt követelmény. A szóban forgó levelezésben Bogyay Tamás gyakran tesz erre vonatkozóan csípős, sőt epés, de találó megjegyzéseket mind Gerevich, mind pedig egyébként kiváló tanítványa, Dercsényi Dezső¹⁰ némely munkájára, illetve megállapítására. Megjegyzendő, hogy Bogyay a maga konzisztens módszertani álláspontját és szükség esetén szigorú sőt kíméletlen kritikáját publikációiban sem rejtette soha véka alá. Ennek lényege, hogy a középkori építészet és művészet jelenségeinek megítélésénél nem a XIX. szá-

zadi nemzetállam viszonyaiból, hanem az egykorú társadalmi és regionális, és persze szellemi összefüggések rekonstrukciójából kell kiindulni, ebben a történettudomány és segédtudományai különböző területeinek eszköztárát kell megfelelő módon alkalmazni. Figyelembe kell venni továbbá a megrendelők és a kivitelezők, a mesterek és műhelyek viszonyának jellegzetességeit és változásait, és mindezt szembesíteni kell a meglévő emlékanyagnak csak alapos helyszíni megfigyeléssel elvégezhető kritikai vizsgálatával. Ahhoz, hogy Entz Géza és Bogyay Tamás új szakmai-szellemi horizontot felvázoló diskurzusa konszenzusos jellegének megértéséhez közelebb jussunk, feltétlenül utalnunk kell arra, hogy a hekleri iskola közösségén túl mindketten sokat tanultak és realizáltak is az Eötvös Collégium kritikai szellemi beállítottságából.¹¹

Mindennek illusztrálására álljon itt két részlet két egymást követő levélből.

1948. november 17-i keltezéssel Entz Géza többek között ezt írja: „A Farkas-utcai templom 50 oldalon 3 melléklettel, adattárral felszerelve a napokban jelent meg. [...] Ugyanígy szeretném megcsinálni a székesegyházatis. Persze az sokkal nagyobb szabású dolog volna. A történet és leírás után következne az erdélyi és európai építészetbe illetve művészetbe való beillesztés, végül pedig a legfontosabb levéltári adatok tára a közép és újkorról. Az adattár viszonylagos teljességére törekszem. Persze még a műszaki rajzok és fényképek. Hogy erre mikor kerül sor, az a jövő zenéje. En egy-két év alatt talán készen leszek, hiszen az adatgyűjtés nagyjából be van fejezve.”

Bogyay Tamás erre és a levélben felvetett, itt nem részletezhető problémákra így

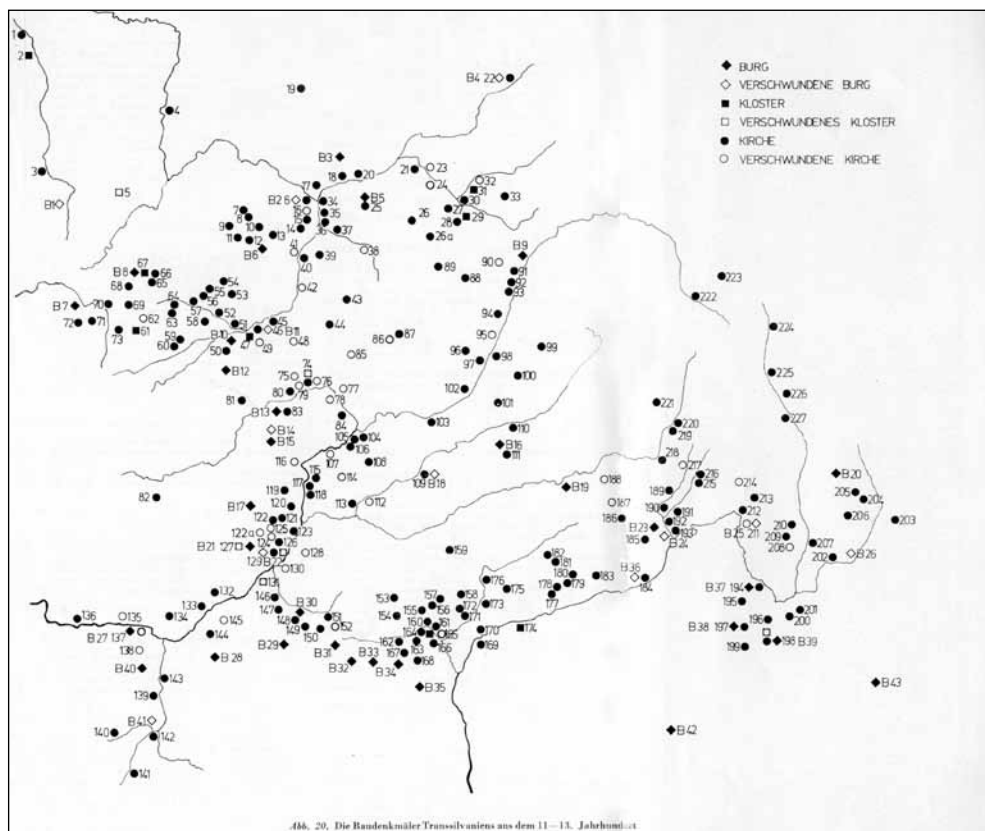


1. „Magyarország románkori emlékeinek áttekintő térképe.” (részlet; Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938.)

reagált 1948. december 11-én: „Kedves Géza! Veled érdemes levelezni, nemcsak azért, mert szaporán írsz, úgy, hogy szinte társaloghatunk, hanem mert olyan fogas kérdéseket adsz fel, amik az embert közös tudományunk alapvető kérdéseinek újabb és újabb átgondolására kényszerítik. Ez pedig fölötte hasznos, mert az ember minél többet gondolkozik a módszeren, annál inkább rájön, hogy nincs valami külön műtörténeti módszer, amint a legújabb kort kivéve külön »művészeti élet« sincs, hanem csak történeti, amelynek lényege, hogy az ember ne akarjon véglegesen elintézni mindent, hanem igyekezzen olyan munkát végezni, amire mások is építhetnek. Ezért is rendkívül üdvösnek és pompás ötletnek tartom, hogy oklevél- és adattár közlését vezeted be.

Ezt a magyar műtörténeti irodalom eddig nagyon megvetette, ahogy látom, meg fogja vetni ezután is, mert ép középkorászaink közt nincs igazán történetileg iskolázott koponya. [Gerevich] Tibor minden csak nem történész, Dedi [Dercsényi Dezső] szeretne történész lenni, mert látja, hogy a hiányos magyar emléanyagban esztétikai stílus-elemző halandsákkal [!] nem sokra lehet menni, de nincs meg hozzá a kellő látóköre, túlságosan művészettörténész. Ha a szedő nem vágja Berlász Jenő fejéhez agyon toldott-foldott korrektúrámat, akkor a Századokban olvashatsz egy eszmefuttatást¹² a zalavári ásatásokkal kapcsolatos forrásanyag-ábrázolatokról, melyekben Dedi szerintem (Az Études Slaves et Roumaines-beli cikkében)¹³ írtó mennyiségű szellemi energiát és

2. Erdély építészeti emlékei a XI–XIII. században. (Entz, Géza: *Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium, 14. 1968.)



elég tekintélyes mennyiségű nyomdafestéket pazarolt el, mind hiába, és amit elkerülhetett volna, ha tud olyan dolgokról, hogy pl. miben állt a germán »Eigenkirchenrecht« és kinek volt és van is a katolikus egyházban keresztelési joga, végül, hogy miként szentelnek fel egy templomot és egy oltárt.»

Mint látjuk, az alkalmazandó módszer kérdései már a levelezés kezdetén felmerültek, és ehhez a témakörhöz kapcsolódóan Bogyay fejtegetéseiben a továbbiakban is óhatatlanul visszatér az akkori „main stream” irányzattal, persze elsősorban a Gerevich-iskola egyes, régi magyar tudománytörténeti hagyományban gyökerező korszerűtlen tendenciáival való érzelmileg is motivált, polemikus hangvételű elvi szembenállás. Módszertani kérdéseket is felvet, de a két tudós közötti együttműködés módját is jól érzékelteti a következő és ezúttal utolsóként bemutatandó levélrészlet.

„Tegnap [1948. május 26.] jöttem meg Münchenből, ahol 3 napig dolgoztam a Zentralinstitut f. Kunstgeschichte-ben és a Bayerisches Nationalmuseum könyvtárában. [...] Ott böngésztem át Jákhoz többek közt Kautzsch Romanische Kirchen in Elsass c. művét,¹⁴ amely 2. kiadásban most jelent meg. Nekem az az érzésem, hogy felső Rajna Gyulaféheváron is igen fontos, ép úgy, mint Jákon. Az apszisok lekerekített ívszárú ívsorai, az itt-ott elszórt plasztika sokkal inkább felső rajnai, illetve elzászi, mint lombard vagy mi más. Ha ott Kautsch első kiadása nincs meg [persze nem volt meg – E. G. A.], akkor szívesen kicédulázom Neked [ezt aztán meg is tette – E. G. A.] a szerintem legközelebb álló emlékeket. Nyűzsög ott a sakktábladisz is, ami az egész Rajnavidéken gyakori, nyilván francia eredetű, de nem normann [a normann jelleg kérdése is visszatérő témája a levelezésnek – E. G. A.]. Legalább is nem tipikusan az, amint pl. a cikk-cakk ív is lépten-nyomon felbukkan a felső Rajna mellett és Hessenben minden egyéb normann jellegzetesség nélkül. [És itt ismét egy fontos módszertani megállapítás és dilemma megfogalmazása következik – E.G.A.] Hamann-nak és Doninnak is az a nagy hibája szerintem, hogy a díszítő motívumokból építészeti rokonságra is következtetnek, holott a díszítő motívumok sokkal mozgékonyabbak, az építészeti szerkezet, alaprajz stb. sokkal inkább helyhez kötött,

gyakorlatilag meghatározott stb. Nem tudom, nem voltak-e külön specialistái az ornamentális faragásnak, akik magába a felépítésbe nem ártották bele magukat. Erre eddig semmi adat nincs, sőt amit tudunk a páholyszervezetről, az a kőfaragó és építésmesterség azonosságára vall. Nagyon érdekelne, ha megírnád, hogyan osztoz be időrendben Gyulaféhevárt, hol a cezúra, amit a tatárjárasnak kell jelentenie. Hiszen akkor leégett. Csányi papa, aki ott dolgozott, azt hiszem sok érdekeset mondhatott erről. Jó szeme is van az öregnek.” (1948. május 27.)

A levélváltásokban megvalósuló eszmecsere kiterjed a gyulaféhevári épület monografikus feldolgozásának majd minden lényeges kérdésére az építéstörténet periodizációjától és ezzel szoros összefüggésben a térformák és plasztikai dísz funkcionális és ikonográfiai értelmezéséig, mester és műhely problémák felvetéséig és mindezek hátterében a magyarországi és európai romanika, illetve kora gótika induktív analízisen és általában a két barát messzemenő szakmai konszenzusán felépülő, máig ható gyökereken új paradigmájának felvázolásáig.

A monográfia keletkezéstörténetét csupán távirati stílusban áttekintve mindezek alapján a következő összkép alakul ki bennünk. Édesapám természetesen előre nem tervezett módon, de sajátos képességeiből fakadó, tudományos elmélyüléshez vezető érdeklődése, mindenkor megnyilvánuló felelősség- és kötelességtudatával alátámasztott szorgalma és kitartása eredményeképpen, egy megfelelő élethelyzetben, a dolgok logikái sodrának révén jutott el olyan szakmai életprogram körvonalazásához, amelynek megvalósítása már a kezdet kezdetén a magyar művészettörténet tudomány egy speciális területén, a középkori építészettörténet kutatásában, a mediavisztika sok más területét is érintő komplex módszertani újjátáshoz vezetett.

Ennek hátterében két körülményt érdemes egy-egy mondat erejéig kiemelni. Egyrészt a trianoni eseményre adott kreatív válaszként megfogalmazott, *a tudománypolitikát is szervesen tartalmazó klebelsbergi és hómani kultúrpolitikát* (ennek természetesen nem a kultúrfölény elmélet jelenti a szubsztanciáját), amelynek szellemében Hekler Antal és Gerevich Tibor a magyar művészettörténet tudomány egészét átfogó,

sok tekintetben konvergens programjaikat megalkották, és a gyakorlatba, az egyetemi képzésbe, valamint a műemlékvédelembe újító módon bevezették.

Másrészt ki kell ezzel kapcsolatban emelni a középkori művészet kutatásának nemzetközi, elsősorban német és francia, addig hazai talajon hagyományos szemléleti korlátok miatt csak részlegesen és kivételesen figyelemre méltott eredményeit. Ezeknek naprakész *közvetítését* és a konkrét materián történő alkalmazásának szellemi-szakmai folyamatát – esetünkben ez az erdélyi román kori és kora gótikus építészet, valamint annak fő műve, a gyulafehérvári székesegyház monografikus feldolgozása – Entz Géza és Bogyay Tamás levélváltások sorozatában materializálódott és így majd részletesen elemezhető és elemezendő diszkussziója kivételes módon dokumentálja.

Az eszmecsere a levelezés lezárulta után is természetesen folytatódott, de most már tanulmányokban, recenziókban és további jelentős opusokban, amelyek a még évtizedekig nehezen átjárható, háborús viszonyokat fenntartó államhatárok ellenére is biztosították a szellemi érintkezés érdemi lehetőségeit. Mindez mintegy elővételezte azt a nagy paradigmaváltást, amelyet az 1960-as évek második felétől színre lépő magyar művészettörténész generáció hajtott végre – tegyük hozzá, hogy a tudományos megalapozottság szempontjából elsősorban a Dercsényi Dezső, Entz Géza nevével fémjelzett műemlékvédelem hathatós támogatásával és közreműködésével – és már nemcsak a középkori kutatások területén.

Ennek során az ahistorikus nemzetállami paradigmába illesztett, igen sokszor hipotetikus elemekből építkező, párbeszédképtelenné vált nagy korszak narratívákat, nevezzük így, *komplex történeti módszerrel* dolgozó, a megelőző korszak pozitivista, anyagfeltáró hagyományát folytató és megbecsülő, de azt nagymértékben kibővítő és átértelmező, széles körű és elmélyült kritikai analízis váltotta fel. Ennek alapján kerülhetett aztán sor időről-időre a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul gazdagabb és az árnyalatok széles skáláját kínáló, struktúrájában is megújult művészettörténeti összkép felvázolására is.

A gyulafehérvári székesegyház történetének a feldolgozása természetesen folytatód-

dott, alapvetően azon a nyomvonalon, amelyet Entz Géza jelölt ki, és amelyet a Bogyay Tamással folytatott levelezés *in statu nascendi* dokumentál. Az utóbbi években jelentős publikációkkal gazdagodó irodalom¹⁵ szerzői azonban jórészt már az Entz Gézát követő második generációhoz tartoznak, a magyar középkor kutatást megújító Marosi Ernő, Tóth Sándor és Tóth Melinda tanári és kutatói iskolateremtő köréből kerültek ki, de méltó együttműködő partnerekre letek az 1990 után kibontakozott és hasonló gyökerekből táplálkozó, hasonló tudományos meggyőződésen alapuló, Kovács András kolozsvári professzor vezette erdélyi művészettörténeti és műemlékes iskola örövendően sokasodó tagjaiban. Bíztható és jövőbe mutató jelenség, hogy ebben a kollegiális körben teljes szakmai konszenzussal román kollégák is fontos részt vállalnak.

„Annyi bizonyos, hogy a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.” írta Komjáthy Miklósnak 1957-ben Bogyay Tamás.¹⁶

A gyulafehérvári székesegyház kutatástörténete hosszú élművel folytatódott az elmúlt évtizedben bekövetkezett öröndetes fejleményeit tekintve és Bogyay öntudatos és bölcs megjegyzését is szem előtt tartva, talán nem túlzás mindebben az idők jeleit felismerni. Olyan új időkről van szó, amelynek szellemi előkészítésében Entz Géza és mindazok, akiket a mai alkalommal meg kellett említeni, a maguk területén pótolhatatlan szerepet játszottak, és az Entz Gézát követő tudós generációk játszanak ma is.

JEGYZETEK

1. Támogató: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma; lebonyolító Teleki László Alapítvány, projektkoordinátor: Diószegi László.
2. Káldi Gyula: Gyulafehérvár, püspöki székesegyház. *Oslopkokat emeltünk, hogy beszéljék a múltakat. A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona.* Szerk. Tamási Judit. Budapest, 2000. 156.
3. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház.* Budapest, 1958.
4. K. Lengyel, Zsolt: Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkung. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn. *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel.* Hrsg. Holger Fischer. München, 2005.

- 483–565.; K. Lengyel Zsolt: Bogyay Tamás magyarástudományi tevékenysége az emigrációban [Bogyay Tamás írásai. Bibliográfia]. *Ars Hungarica*, 35. 2007. 117–172.
5. Lővei Pál: „Amiről az ember ír, azt legalább látni kell.” Születésnap beszélgetés a 80 éves Entz Gézával. *Új Művészet*, 4, 1993, 3. 74–76.
 6. Sauerländer brosúráját a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte könyvtárában olvastam 2003-ban: Willibald, Sauerländer: *Kunsthistoriker! Kunsthistorikerin*. 4. Aufl. Bielefeld, 1998.
 7. Lővei 1993. i. m. 75.
 8. Ha csupán felsoroljuk a magyar művészettörténet és műemléktudomány alapvető kézikönyveivé vált műveket, azok címeik és megjelenési éveik által is tudománytörténeti tendencia- és korszakjelzők: Kapossy János: *A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei*. Budapest, 1922.; Pigler Andor: *A győri Szt. Ignác templom és mennyezetképei*. Budapest, 1923.; Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance I. 146–1541*. Kolozsvár, 1943.; Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszizmus építészete Magyarországon*. Budapest, 1943.; Biró József: *Erdélyi kastélyok*. Budapest, 1943.; Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falaképei*. Budapest, 1954.; Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei* Budapest, 1955.; Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai* Budapest, 1967.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 17. században*. Budapest, 1953.; Garas Klára: *Magyarországi festészet a 18. században*. Budapest, 1955.; Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*. Budapest, 1959.; Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek a 15–19. századból*. Budapest, 1968.
 9. Csak a legfontosabbakat kiemelve: Entz, Géza: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium*, 14. 1968. 3–48., 127–175. – ugyanez magyarul Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Előszó: Marosi Ernő. Kolozsvár, 1994.
 10. Ezek a mégoly éles kritikák és az ezen az alapon publikációk hosszú sorában folytatott későbbi szakmai viták mellett azonban a két tudós egész életében szoros kollegiális, sőt baráti kapcsolato-
 - kat ápolt, mint ahogy más élethelyzetben ugyanez mondható el Dercsényi és Entz Géza bensőséges pályatársi és baráti viszonyáról is. Dercsényi Dezső magyar román korral kapcsolatos munkásságának mai értékeléséhez vö.: Marosi Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987). *„Ember, és nem frakkok”*. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. Budapest, 2007. 517–530.; Szakács Béla Zsolt: Dercsényi Dezső és a román kori művészet kutatása. *Műemlékvédelem*, 56. 2012 78–92.
 11. Arra a tudományos és etikai hagyományra, amely Bogyay Tamás és Entz Géza szellemi közösségét is meghatározta, hangsúlyosan rámutat K. Lengyel Zsolt fennebb (4. jegyzet) idézett nagyleptékű tanulmánya: K. Lengyel 2012. i. m. 309.
 12. Végül aztán – akkor – nem jelent meg, mert közben Berlász Jenőt, mint polgári elemet – ne feledjük, a fordulat évének végén járunk! – leváltották a Századok szerkesztői pozíciójából. A Századok 1948. évi betörtelt számát azonban Berlász Jenő megőrizte és 1989-ben megjelent. Ld.: Bogyay Tamás: Megjegyzés Mosapurc–Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához. *Századok*, 123. 1989. 489–493.
 13. Dercsényi, Dezső: L’église de Pribina à Zalavár. *Études Slaves et Roumaines*, 1. 1948. 85–100.
 14. Kautzsch, Rudolf: *Romanische Kirchenbau in Elsass*. Freiburg im Breisgau, 1944.
 15. Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest, 2008.; Sarkadi Márton: „s folytatva magát a régi művet” *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Budapest, 2010.; *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Szerk. Papp Szilárd. Budapest, 2012. – Takács Imrénék az utóbbi kötetben megjelent tanulmánya angolul: The First Sanctuary of the Second Cathedral of Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO). *Acta Historiae Artium*, 53. 2012. 15–43.; *Élő múltunk – A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*. Szerk. Knecht Tamás. Kolozsvár, 2012.
 16. K. Lengyel 2012. i. m. 324. és a levél fakszimilije: 24. kép.